

УДК 37(477.43)“18/19”:364-54

Ю.В.Сербалюк

Благодійна та освітньо-виховна діяльність закладів Відомства установ імператриці Марії у Кам'янці-Подільському наприкінці XIX – на початку XX ст.

Проаналізовано діяльність губернського попечительства дитячих притулків у Кам'янці-Подільському наприкінці XIX – на початку XX ст. із заснування дитячого притулку, школи домоведення, училища для сліпих та організації у них навчально-виховної діяльності та опіки дітей.

Ключові слова: Подільське губернське попечительство дитячий притулків, організація соціальної опіки дітей, діти-сироти, діти з бідних сімей, дитячий притулок, школа домоведення, училище для сліпих, навчання, виховання.

Освіта і виховання підростаючого покоління, формування особистості відповідно до суспільного ідеалу завжди були пріоритетним напрямком будь-якої держави. Однак, кожна людська спільнота має у своєму складі групи дітей, які потребують соціальної підтримки і захисту, без яких вони приречені на загибель або ж на жалюгідне існування. Це – діти-сироти, напівсироти, діти з бідних родин, діти з різними фізичними вадами.

Організація освіти на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. знайшла своє відображення у дослідженнях багатьох науковців: О.М.Завальнюка, С.М.Єсюніна, Е.М.Мельника, Г.Д.Мітіна, І.В.Сесака, А.М.Трембіцького, Ю.А.Хоптяра¹. Однак, поза увагою залишилась проблема організації опіки, навчання і виховання соціально незахищених дітей – дітей-сиріт, напівсиріт, дітей з бідних родин, які з різних причин не могли отримати освіту і підготовку до життя у традиційних закладах. Також мало-дослідженою є діяльність Відомства установ імператриці Марії на території Подільської губернії з організації соціальної підтримки дітей уразливих категорій. Тому завданням нашої наукової розвідки стало вивчення особливостей діяльності Відомства установ імператриці Марії з організації роботи притулків для дітей у м.Кам'янці-Подільському наприкінці XIX – на початку XX ст.

Історичний період 1861–1917 рр. в Російській імперії характеризувався не лише реформами у різних сферах суспільного буття, бурхливим розвитком капіталістичного виробництва, але й перебудовою соціальних відносин, зростаючою соціальною напруженістю, поширенням ідей демо-

кратії, зростанням суспільної активності, створенням багатьох громадських благодійних організацій. Кінець XIX – початок XX століття на думку багатьох дослідників можна назвати “золотим віком благодійності”². Цьому сприяла і відповідна політика уряду, яка спрямовувала зростаючу суспільну активність громадян в русло підтримки нужденних, сприяння подоланню бідності, хвороб, організації освіти і виховання майбутніх громадян. Багато людей, вихованих на ідеалах християнської моралі, в основі якої людинолюбство і милосердя, під впливом розвитку освіти науки, технічного прогресу окрилені ідеєю братського єднання всіх станів, долучались до справи благодійництва.

У Росії пореформеного періоду, як зазначає Ф.Я.Ступак, оформився такий тип організації благодійності, за яким перевага надавалась самокерованим союзам³. Визначальну роль у сфері організації соціальної підтримки соціально неблагополучних верств населення, що з різних причин опинились у складних життєвих обставинах і самі не здатні їх подолати, відіграло Відомство установ імператриці Марії. Воно більше століття уособлювало собою центральне державне утворення, що здійснювало керівництво благодійністю, в першу чергу, стосовно дітей, а також жіночими та деякими спеціальним навчальними закладами.

Свою історію Відомство розпочало 1796 р., коли Марія Федорівна, дружина імператора Павла I, очолила Виховне товариство шляхетних дівчат⁴. 2 травня 1797 р. Канцелярія імператриці Марії Федорівни прийняла в управління столичні виховні будинки зі всіма супутніми закладами⁵. Після смерті імператриці у 1828 р. для управління навчальними, кредитними, богоугодними закладами, якими вона опікувалась і кількість яких вже перевищувала шість десятків⁶ було створено спеціальне IV відділення Власної його імператорської величності канцелярії⁷. Спочатку неофіційно, а з 1854 р. вже офіційно, це відділення почало називатись Відомством установ імператриці Марії. На той час йому належало 228 закладів та установ, які поділялись на 15 груп. Подільська губернія була представлена лише дитячим притулком графа Потоцького в м.Немирів⁸.

На кінець XIX ст. діяльність Відомства поширювалась на людей різного віку, охоплювала опіку над немовлятами і дітьми, вихованнями притулків та навчальних закладів Відомства, вдовами і пристарілими, сліпими і глухонимим, хворими і здоровими, які опинились у життєвій скруті і не можуть самостійно її подолати. Одним із важливих напрямків діяльності Відомства установ імператриці Марії – організація опіки, виховання і освіти дітей через діяльність виховних будинків, притулків, різнорів-

невих навчальних закладів. Саме завдяки їм, на думку І.Ф.Касацької, Росії вдалось підняти справу народної освіти, зробити її доступною для дітей соціально вразливих верств. Діти-сироти, діти з бідних та неповних сімей завдяки навчальним закладам, що перебували у віданні Відомства устанав імператриці Марії, перебували під наглядом, опікою, могли отримати, принаймні, початкову освіту, морально-релігійне виховання, освоїти ремесла⁹.

Поштовхом утворенню перших притулків у Подільській губернії слугувало прийняте 27 грудня 1839 р. Положення про дитячі притулки¹⁰. Комітет головного попечительства дитячих притулків, розробляючи цей документ, виходив з головної мети цих закладів: полегшення бідним батькам можливості заробляти власною працею, не відволікаючись у робочий час на догляд за дітьми та надання останнім освіти, яка б не мала виводити їх з того стану, до якого вони належали, а слугувати лише підготовкою до звичайних навчальних занять. Відповідно до мети ставились конкретні завдання: по-перше, надати притулок бідним дітям, який би певною мірою замінив сім'ю; по-друге, прищеплення релігійності та моральних принципів, використовуючи для цього всі заняття і навіть ігри; по-третє, привчати до порядку та охайності; по-четверте, забезпечити відповідно віку розумовий розвиток через ознайомлення з найближчим оточуючим світом¹¹.

Перше зібрання для відкриття притулку у Кам'янці-Подільському відбулося ще на початку 60-х років. Однак, саме Подільське попечительство дитячих притулків було засновано у лише у 1869 р., а притулок відкрився 16 квітня 1882. Він був розрахований спочатку на 16 дітей¹² і передбачався, відповідно до Положення про притулки 1839 р., лише для денного перебування дітей від 3 до 10 років. Батьки або хтось із родичів чи близьких людей приводив дитину щоденно до притулку крім вихідних та святкових днів. У закладі діти могли перебувати з 1 травня по 1 вересня з 7 години ранку до 9 години вечора, а у решта місяців – з 7 години ранку до 8 години вечора і їм на час перебування у закладі надавались обід, полуденок і одяг¹³.

У 1891 р. було затверджено нове Положення про дитячі притулки. На відміну від Положення 1839 року у притулках могли перебувати діти у віці 3–12 років. У виняткових випадках, коли приміщення дозволяло, хлопчиків і дівчаток утримували окремо. Дітей можна було залишати у закладі вже до 14 років. Притулки були не лише денного, але й постійного перебування вихованців. У цьому випадку перед закладом крім звичайного морально-релігійного виховання, початкової освіти ставились завдання ще

й практичної підготовки. Це дало б можливість вихованцям, по завершенні перебуванні у закладі, влаштуватись прислугою у заможних родинах або учнями для отримання ремісничих навиків. Перевагу при влаштуванні у притулок мали сироти, напівсироти, в залежності від ступеня нужденності, який перевірявся за розпорядженням попечительства особисто одним з його членів¹⁴.

Кам'янець-Подільський притулок фінансувався за рахунок щорічних членських внесків, грошових, речових та продуктових пожертвувань від приватних осіб, орендної плати за частину будинку притулку, яку здавали у найм, допомоги від міста, відсотків від капіталу притулку, доходів від лотереї, розважальних заходів на користь притулку та інших джерел. Найсуттєвішим джерелом фінансування були, за нашими підрахунками, пожертви громадян та кошти, що надходили від лотереї-алеґрії та розважальних заходів, які організувало губернське попечительство. Тобто ті кошти, якими в основному городяни та жителі передмістя ділились з дітьми притулку. Особливо слід відзначити роки 1891, 1897, 1899, 1905. Так, у 1891 р. чистого доходу на користь притулку було 4 836 руб. 01 коп., з яких грошові пожертви громадян та їх участь у різних благодійних акціях складали 3 148 руб. 07 коп. (65,1%), у 1897 р. відповідно 8 837 руб. 38 коп. і 7 065 руб. 17 коп. (79,95%), у 1899 р. – 10 123 руб. 78 коп. і 4 895 руб. 17 коп. (48,4%), у 1905 р – 7 745 руб. 60 коп. і 3 542 руб. 08 коп. (45,7%)¹⁵. До 1895 р. не зафіксовано даних щодо фінансування з казни міста дитячого притулку, а надалі внесок міської управи був незначний, якщо не сказати символічний. Надходження від міста становили у зазначені вище роки (крім 1891р., коли взагалі від міста нічого не надійшло) по 100 руб. у рік¹⁶. Таким чином, фінансування притулків значною мірою залежало від благодійності громадян та активної роботи членів губернського попечительства із пошуку джерел фінансових надходжень.

Кам'янець-Подільський дитячий притулок розміщався у двоповерховому кам'яному будинку. Заклад займав верхній поверх будинку, що складався із 6 кімнат, великого теплого коридору. Крім спальних кімнат для хлопчиків та дівчаток була їдальня, кімната для занять з дітьми. Дві невеликі кімнати були відведені під квартиру наглядачки. Її помічниця займала одну кімнату на першому поверсі, на якому знаходилась також і кухня. Пральня і баня розміщувались у спеціально побудованому приміщенні на території притулку.

На першому поверсі притулку розташовувалось міське однокласне училище, в якому безкоштовно навчались старші вихованці. Це давало мож-

лівість не наймати спеціального вчителя для занять з дітьми, в результаті чого досягалась економія приблизно 300 руб. щороку. Територія земельної ділянки притулку становила 2079 квадратних сажнів, на якій крім будівель ще розташовувались сад і город, які доглядали вихованці¹⁷.

У 1901 р. дитячий притулок у Кам'янці-Подільському розширив свою діяльність, продовживши перебування у притулку вихованців до 16 р. завдяки початку роботи школи доведення для дівчат¹⁸.

Кількість дітей, що були на повному утриманні у притулку не була постійною, вона коливалась в межах трьох – семи десятків. Якщо, наприклад, порівняти роки розділенні десятиліттям, то протягом 1900 року кількість вихованців змінювалась від 35 чоловік на початку до 40 на кінець року, у 1910 році кількість дітей залишалась незмінною – їх було 67, змінювалось лише співвідношення хлопчиків і дівчаток. Однак, витрати на їх утримання зростали. Якщо у 1900 році на утримання одного вихованця витрачено 57 руб. 20,8 коп. (в день становило у середньому 15,95 коп.), то у 1910 році, відповідно, було витрачено вже 103 руб. 76,95 коп. (28,43 коп. у середньому в день), що дало зростання більш як на 55%¹⁹.

Стосовно станового походження, віросповідання то ніяких обмежень в прийомі до притулку не було. Так, у 1903 році тут перебувало 10 дітей дворян, 2 – чиновників, 12 – міщан, 16 – селян, 8 – нижчих воїнських чинів. З них православних – 39, католиків – 11 дітей²⁰. Траплялось, що до притулку потрапляли і діти іноземних підданих, як це було, наприклад, у 1906–1910 роках²¹.

Діти у притулку отримували кваліфіковану медичну допомогу. В перші роки ХХ ст. (з 1900 по 1904 рр.) директором дитячого притулку був доктор медицини Е.Ф.Фаренгольц. Він надавав допомогу і консультації хворим дітям, а при необхідності хвора дитина поміщалась у міську лікарню. Для амбулаторного лікування вихованців ліки купувались на кошти попечительства в приватних аптеках²².

Старші діти протягом навчального року відвідували міське однокласне училище, яке, як уже зазначалось, знаходилося в приміщенні притулку. Діти дошкільного віку під керівництвом наглядки та її помічниці навчались читанню та молитвам. Старші дівчатка отримували прикладні навички: ремонтували білизну, одяг, в'язали шкарпетки, прибирали в кімнатах, допомагали по господарству в силу своїх можливостей. У рукоділлі вони навіть досягали певних успіхів: їх вироби були представлені в 1902 році на Кам'янецькій сільськогосподарській та кустарній виставці, де вони отримали похвальний лист²³.

Хлопчики навчались в'язанню різних речей з ниток. Ця робота не потребувала особливого фізичного напруження дитячих сил, а діти привчалися до праці. Деякі з них самостійно в'язали з ниток ручні кошики, мисливські сумки, гамаки та інші потрібні у побуті речі. Кращі з цих витворів дитячої праці у 1902 році були направлені на Вінницьку сільськогосподарську виставку, де здобули бронзову медаль²⁴. Навчати дітей більш складному ремеслу не було змоги, оскільки діти перебували у притулку до 12 років і не могли це зробити просто фізично.

Притулок не міг прийняти всіх потребуючих опіки і догляду дітей через недостатність площ, на що наголошував директор притулку Е.Ф.Фаренгольц²⁵. Бажаючих потрапити до закладу було набагато більше, ніж він міг прийняти, про що свідчать численні відмови через відсутність місць²⁶. Однак, якщо родичі чи інші люди могли оплатити більшу частину вартості річного утримання у притулку, то таку дитину, при певних обставинах, приймали до установи²⁷.

Діти, які за віком вибували з притулку повертались до батьків, йшли служити приватним особам, працювати в майстерні, продовжували навчання за казенні кошти або кошти попечительства. Найчастіше це були ремісничі училище Іоано-Предтеченського братства²⁸, Києво-Кирилівська фельдшерська школа²⁹. Були випадки, коли вихованці притулку продовжували навчання у гімназії³⁰.

Були випадки, коли дітей брали на утримання і виховання або усиновлення приватні особи. Бажаючих взяти на усиновлення і виховання ретельно перевіряли на склад сім'ї, моральну атмосферу в ній, на матеріальне забезпечення і лише після цього вирішувалось подальша доля дитини³¹.

Частина дівчат притулку мала можливість продовжити перебування ще в одному міському закладі губернського попечительства дитячих притулків – школі доведення А.М.Четверікової. 10 лютого 1900 року жителька Кам'янця-Подільського А.М.Четверікова звернулась до Подільського губернатора як до голови губернського попечительства дитячими притулками з проханням відкрити притулок-майстерню для бідних дівчат, переважно круглих сиріт, вихованок Кам'янець-Подільського притулку у віці від 12 років. Пропонувалось, щоб вони, пробувши в цій школі-майстерні до 16 років, навчились вести господарство, а також освоїли рукоділля, так необхідне для жінки тієї епохи. Це дало б їм можливість підготуватись до дорослого життя, навчитись чесною працею заробляти на прожиття, а вийшовши заміж, вони могли б стати добрими господинями, гарними матірями і помічницями своїм чоловікам³². Це було дуже актуальне починання,

оскільки позбавленні власної родини дівчата-сироти не мали можливості отримати належне сімейне виховання, що передбачало первинну соціалізацію особистості, засвоєння соціальних ролей дружини, матері тощо.

На утримання такої школи А.М.Четверікова зобов'язувалась надати безкоштовно простору світлу 6-кімнатну квартиру з опаленням, освітленням, прислугою, сторожем. Засновниця мала також забезпечити повне утримання, одяг, взуття, білизну і на перших порах виділяти до 50 руб. щомісячно на різні потреби школи. А.М.Четверікова брала на себе також нагляд за вихованням дітей і за внутрішнім розпорядком у школі. Вихованки мали бути на повному утриманні закладу. Проте, якщо хтось з батьків чи родичів дівчат був більш-менш заможним – з тих передбачалось брати невелику плату³³. Цей вчинок був яскравим прикладом любові до ближнього, актом гуманізму, безкорисливої благодійної діяльності, що не могло не викликати захоплення сучасників.

Дозвіл на відкриття школи домоведення було отримано на самому високому рівні: 12 травня 1900 р. імператор Микола II підписав відповідний указ, за яким давався не лише дозвіл на відкриття цього закладу при Кам'янець-Подільському дитячому притулку, але й запроваджувалась ще одна посада помічниці попечительки дитячого притулку для управління школою³⁴.

Школа А.М.Четверікової почала функціонувати 5 листопада 1900 р. Приймались у школу не лише вихованки притулку, яким виповнилось 12 років, але й сироти, напівсироти та діти бідних батьків з міста та околиць. Хоча вона передбачалась на 5–10 осіб, але вже на кінець першого року існування у школі перебувало 18 вихованок. Відхід від передбаченої кількісної норми був спричинений безвихідним становищем деяких малолітніх сиріт³⁵. Крім того, до школи у 1901 р. було прийнято, як виняток, одну дівчинку віком 5 років, щоб старші дівчата мали можливість привчатись до догляду і нагляду за молодшими дітьми³⁶.

Програма занять в школі передбачала навчання шиттю, вишиванню, в'язанню та іншому рукоділлю, веденню господарства (догляд за житлом, домашніми та свійськими тваринами), кулінарній майстерності і, взагалі, домоведенню. На перше місце ставилось у закладі А.М.Четверікової моральне виховання, прищеплення любові до праці з врахуванням вікових особливостей. В школі домоведення існував зразковий порядок і атмосфера доброзичливості та сердечності, яка відчувалась в усьому, що стосувалось вихованок. Якщо серед них траплялись зіпсовані, малоздібні до навчання, з нахилами до шкідливих звичок, то до них у першу чергу засто-

совувались методи впливу, засновані на гуманності, терпінні та любові³⁷.

На перших порах доводилось вихованок навчати ще й грамоті, оскільки деякі з них нею взагалі не володіли. Були і труднощі у навчанні рукоділлю: виявилось, що значна кількість дівчаток не мали відповідних навиків, не вміли навіть тримати голку в руках, не говорячи вже про більш складні операції. Запрошена для керівництва заняттями вчителька ледве встигала виконувати покладені на неї обов'язки, адже до їх числа входили і слідкування за порядком у спальні, їдальні, за чистотою і охайністю самих вихованок, за пошиттям для них одягу і т.д. На щастя у місті не лише А.М.Четверіковій були притаманні такі риси, як філантропізм і благодійництво. Знайшлися люди, які зважаючи на потреби школи, взялись безплатно навчати вихованок. Так, мешканка Кам'яця-Подільського М.Ф.Кіркина навчала їх грамоті і лічбі, В.Ф.Голянська – виробництву штучних квітів, в'язанню та іншому рукоділлю, А.М.Нікольська – грамоті і шиттю, А.В.Каризіна – вишиванню, К.В.Бетакі – співу. При такій солідній допомозі школа успішно розвивалась, долаючи труднощі першого періоду становлення³⁸. Із збільшенням кількості вихованок зростала і кількість добровільних помічниць, які виявили бажання безкоштовно долучитись до справи навчання і виховання сиріт. Це міські мешканки О.М.Багінська, О.М.Стахова, О.І.Дробіна³⁹, О.Ф.Кіркина, О.Г.Ганцева, С.В.Вестерник, А.В.Карузінна, Я.Ч.Чуваш⁴⁰, Н.К.Дудолькевич, В.В.Журавльова, З.І.Завадовська, О.М.Старова, Л.К.Камишанська, М.А.Ільницька⁴¹. Роботи вистачало на всіх, оскільки визнано було корисним навчати дівчат не лише грамоті і закону Божому, але й знайомити дітей з деякими відомостями з історії Росії, навчати основним правилам арифметики, давати головні поняття з географії.

Діяльність школи домоведення демонструвало і віротерпимість. Так як у закладі траплялись і католики, то, щоб не силувати совість, віру таких дітей, не наносити їм душевної травми, забезпечити відповідні умови морального і релігійного виховання, для викладання католицького Закону Божого була запрошена полька Я.І.Чуваш. Вона погодилась прийняти на себе ці обов'язки безкоштовно. Православним вихованкам Закон Божий викладався переважно О.М.Багінською. В перші роки до цієї справи долучався отець Чекан – колишній настоятель церкви Олександра Невського, а пізніше не відмовляв у своїх настановах наступник отця Чекана отець Микола Курчинський⁴².

Крім безплатних наставниць школа домоводства користувалась і безкоштовною медичною допомогою лікарів міста – Е.Ф.Фаренгольца, а пізніше Я.Л.Гольдентрестера. При складних захворюваннях, які вимагали

серйозного лікування у лікарні, школа отримувала допомогу з боку старшого лікаря земської лікарні Е.К.Блаудзевича⁴³.

Якщо хтось із вихованок проявляв здібності до навчання, їм давали можливість навчатись у гімназії, що вже було на той час не абиjakим рівнем освіти. Так, у 1903 Кам'янець-Подільську Маріїнську гімназію відвідувало 2 вихованки школи А.М.Четверікової⁴⁴. Слід зазначити, що ці дівчата, щоб успішно поступити і навчатись у гімназії, отримували у школі домоведення репетиторство з французької та німецької мов. В цьому їм надавали допомогу А.В.Карузїна, С.В.Вестенріке, О.І.Дробїна⁴⁵.

Мало місце у школі домоведення і навчання музиці. Воно не набуло загального характеру: лише дві вихованки, які виявили музичні здібності, отримували початкові уроки музики. Їх метою було надати можливість бідним дівчатам у майбутньому заробляти на хліб педагогічною працею, де знання музики і співу є не лише корисними, але й необхідними. Це в майбутньому знайшло своє підтвердження, коли вихованка школи Марія Голянська по закінченню навчання в гімназії отримала місце вчительки у двокласній земській школі у Подільській губернії⁴⁶.

В 1902 році у зв'язку із збільшенням кількості вихованок було прийнято на роботу у школу двох платних постійних наставниць – одна з рукоділля, друга з домоведення. Їм вдалось прищепити своїм ученицям любов до праці, показати, що фізичної праці не слід цуратися, що вона в майбутньому стане основою їх існування. Крім звичайних робіт у саду, на городі, на кухні, де вихованки вчилися готувати в основному повсякденну їжу, вони навчалися пранню білизни, доїнню корів, догляду за птицею, коровами, кіньми і т.д.⁴⁷

Щоб ознайомити громадськість з діяльністю школи домоведення роботи учениць були виставленні вперше восени 1902 року на Кам'янець-Подільській сільськогосподарській і кустарній виставці. Вироби дівчат отримали срібну медаль, а старшу вихованку Станіславу Бистржицьку за штучні квіти нагороджено похвальним листом Комітету виставки. Вона ж, до речі, по закінченню курсу навчання у школі, залишилась у ній на посаді вчительки праці і рукоділля, була для вихованок зразком працелюбства, відповідального і вмілого поводження з вихованками закладу⁴⁸.

Школа домоведення А.М.Четверікової не була ремісничою, однак, щоб вихованки могли отримати більше можливостей для майбутнього працевлаштування, запрошувались майстрині з машинного вишивання (Кишинів), малювання, кулінарії (Москва), пошиттю жіночих капелюшків (Санкт Петербург) тощо⁴⁹.

Загалом за 10 років свого існування через школу домоведення А.М.Четверікової пройшло 30 дівчаток-сиріт. Дівчата працювали економками, швачками, вчительками, сестрами милосердя, кравчинями, а хто вийшов заміж – стали хорошими, умілим, працелюбними дружинами⁵⁰. Вже перші випуски показали, що головна мета установи, яка полягала в тому, щоб не лише дати соціальний захист дівчаткам-сиротам, а й забезпечити їх соціалізацію, підготувати до дорослого життя, дати початкову освіту, сформувати трудові навички по веденню господарства, навчити нескладним жіночим ремеслам, по можливості допомогти своїм випускницям влаштуватись у житті, створити власні сім'ї в основному була успішно досягнута.

Опікою сліпих у Російській імперії займався Попечительство імператриці Марії Олександрівни, яке входило у структуру Відомства установ імператриці Марії. Однак, закладів для сліпих існувало порівняно небагато. У державі наприкінці ХІХ ст. було лише два притулки-майстерні для навчання дорослих сліпих – імені К.К.Грота у Санкт-Петербурзі та у Кам'янець-Подільському⁵¹. У Подільській губернії притулок для дорослих сліпих проіснував до 1899 року і за цей час у ньому побували сліпі з різних губерній. Так, у 1893 р. тут проживали уродженці Подільської, Київської, Харківської, Херсонської губерній. У 90-х роках ХІХ ст. майстром і викладачем ремесла у притулку був сліпий унтер-офіцер Піановський, випускник Санкт-Петербурзького ремісничого училища для сліпих. В Кам'янець-Подільському притулку навчали в основному лозоплетінню. Це ремесло було доступне для сліпих, мало місцеву сировину і непоганий ринок збуту, оскільки вироби з лози були в ті часи в досить широкому вжитку⁵².

Деякі вихованці притулку крім навчання ремеслу освоювали музику і музичні інструменти під керівництвом спеціально найнятого вчителя. У 1890 році було створено навіть невеликий оркестр з 6 чоловік, які цим вже мали заробітки, граючи на весіллях та вечорах місцевих жителів. Так, у 1892 році сліпі музики заробили таким чином 160 руб.⁵³

Починаючи з 1892 р. сліпі у притулку навчались ще й співу⁵⁴, деякі проходили навчання грамоті по системі Брайля, хоч кількість таких вихованців була незначною⁵⁵.

У 1899 році притулок для сліпих було реформовано в училище для сліпих дітей. Але і дорослі сліпі продовжували отримувати допомогу від місцевого попечительства дитячих притулків. Воно, враховуючи важке матеріальне становище колишніх вихованців, які змушені заробляти на життя в основному виробництвом і продажем плетених корзин, надавало їм сировину і допомагало реалізовувати готові вироби. Сліпі з найбільш

віддалених районів Подільської губернії отримували незначні грошові допомоги в розмірі від 1 до 10 руб. В деяких випадках розмір такої разової допомоги становив і більш вагому суму – 20–25 руб.⁵⁶

В училищі для сліпих дітей, яке, як уже зазначалось, діяло з 1899 року, на початку XX ст. перебувало на утриманні від 9 до 13 хлопчиків віком від 6 – 14 років. Їх поділяли на 2 групи – старшу і молодшу. З навчальних предметів в училищі викладались Закон Божий, російська мова, арифметика, історія, географія і природознавство⁵⁷. Однак, бували і такі випадки, як, наприклад, у 1903 році, коли 3 хлопчики не потрапили через малий вік і малі здібності до навчання в жодну з груп, але були залишені при училищі⁵⁸.

Губернське попечительство дитячих притулків дбало і про розширення закладу. Так, у 1902 р. з місцевих коштів попечительства виділено було 8 400 руб. на придбання у міста ділянки розміром 700 кв. сажнів, що прилягало до училища⁵⁹. Таким чином створювались умови для підготовки вихованців до відносно повноцінного самостійного життя, що давало їм можливість не лише самим себе прогодувати, а й бути корисним суспільству, не обтяжувати його своїм утриманням.

В сучасних умовах наше суспільство переживає схожі соціальні проблеми дитинства, що і століття тому. Діти-сироти, діти трудових мігрантів, діти з малозабезпечених сімей, діти-вулиці, дитяча бездоглядність – це все змушує політиків, науковців, педагогів шукати ефективні шляхи соціалізації дитини в сучасних умовах мінливого світу. Досвід діяльності установ Відомства імператриці Марії у сфері організації дитячих притулків вказує на можливість і необхідність використання потенціалу громади для соціальної підтримки і ефективної соціалізації дітей, які опинились у складних життєвих обставинах. Перспективою нашого подальшого дослідження є вивчення досвіду організації Відомством установ імператриці Марії повітових та сільських притулків у Подільській губернії.

Примітки:

1. Завальнюк, О. М. Освітнянські ниви Євфимія Сіцінського / Завальнюк О. М., Трембіцький А. М. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т.2. – С. 165-177; Єсюнін, С. М. Культурно-освітнє середовище міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Єсюнін С. М. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т.11: Матеріали сьомого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету”. – С. 198-218; Мель-

ник, Е. М. Кам'янець-Подільська жіноча гімназія С.О. Славутинської (1901–1921 рр.) / Мельник Е. М. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т.2. – С. 127-138; Сесак, І. В. Освіта на Поділлі: у 2-х ч. – Ч. I. Початкові школи Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст. / Сесак І. В., Мітін Г. Д. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 152 с.; Сесак, І. В. Освіта на Поділлі: у 2-х ч. – Ч. II. Середні навчальні заклади у другій половині XIX – на початку XX ст. / Сесак І. В. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 184 с.; Хоптяр Ю. А. Запровадження загальної початкової освіти та розширення мережі шкільних навчальних закладів м. Кам'янця-Подільського (1907–1914 рр.) / Хоптяр Ю. А. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т.1. – С. 106-109.

2. Благотворительность и милосердие: Историко-документальное издание. – СПб. : Лики России, 2000. – 248 с.

3. Ступак, Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст. / Ступак Ф. Я. – К. : Інститут Історії України НАН України, 2009. – С. 86.

4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далі – ПСЗРИ-1). – СПб., 1830. – Т. XXIV. – № 17 543.

5. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIV. – № 17 952.

6. Гребцова, И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса : Астропринт, 2006. – С. 77.

7. ПСЗРИ-2. – СПб., 1830. – Т. III. – № 2379.

8. ПСЗРИ-2. – СПб., 1855. – Т. XXIX. – № 28 612.

9. Касацкая, И. Ф. Исторический опыт становления попечительства о детях на примере Ведомства учрежденной Императрицы Марии (1861–1917 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / И. Ф. Касацкая. – М., 2005. – 26 с.

10. ПСЗРИ-2. – СПб., 1840. – Т. XIV. – № 13 031.

11. Там само.

12. Благотворительная Россия. История государственной общественной и частной благотворительности в России. Т. 1 Часть II – С.-Петербург : Электропечатня. Коломенская, 38-41, 1901. – 264 с. – С. 144-145.

13. ПСЗРИ-2. – СПб., 1840. – Т. XIV. – № 13 031.

14. ПСЗРИ-3. – СПб., 1894. – Т. XI. – № 7930.

15. Обзор Подольской губернии за 1891 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.и.], [1891]. – IV, 155, 12, 21, [38] с.; Обзор Подольской губернии за 1897 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.и.], [1897]. – IV, 171, [93] с.; Обзор По-

дольской губернии за 1899 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.и.], [1899]. – 252, [193] с.; Отчет Подольской губернии за 1905 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.и.], 1905. – 164, [47] с.

16. Там само.

17. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1900 г. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1901. – С. 6.

18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 443. – Оп. 626. – Спр. 20. – Арк. 86.

19. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1900 г. – С. 8; Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1910 г. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1911. – С. 4.

20. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1903 г. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1904. – С. 7.

21. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1906 г. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1907. – С. 5; Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1907 г. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1908. – С. 4; Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1908 г. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1909. – С. 4; Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1909 г. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1910. – С. 4; Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1910 г. – С. 4.

22. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1904 г. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1905. – С. 7-8.

23. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1902 г. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1903. – С. 13.

24. Там само.

25. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО) – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 5.

26. Там само. – Спр. 216. – Арк. 96.

27. Там само. – Спр. 16. – Арк. 5, 7.

28. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1900 г. – С. 9.

29. ДАХО. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 22, 24, 26.

30. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1901 г. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1902. – С. 49.

31. ДАХО – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 9, 11, 38.

32. Десятилетие “школы домоводства” при Каменец-Подольском детском приюте Ведомства учреждений императрицы Марии. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1911. – С. 3-4.

33. ДАХО. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 110.

34. ПСЗРИ-3. – СПб., 1902. – Т. XX. - № 18600.

35. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1900 г. – С.15.

36. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1901 г. – С.17.

37. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1902 г. – С.15.

38. Десятилетие “школы домоводства” при Каменец-Подольском детском приюте Ведомства учреждений императрицы Марии. – С.6.

39. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1902 г. – С.17.

40. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1903 г. – С. 17.

41. Десятилетие “школы домоводства” при Каменец-Подольском детском приюте Ведомства учреждений императрицы Марии. – С. 7.

42. Там само. – С. 10-11.

43. Там само. – С. 13.

44. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1903 г. – С. 17.

45. Десятилетие “школы домоводства” при Каменец-Подольском детском приюте Ведомства учреждений императрицы Марии. – С. 8.

46. Там само – С. 11.

47. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1902 г. – С. 16.

48. Десятилетие “школы домоводства” при Каменец-Подольском детском приюте Ведомства учреждений императрицы Марии. – С. 9.

49. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1902 г. – С. 17; Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1905 г. – Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского правления, 1906. – С. 11; Десятилетие “школы домоводства” при Каменец-Подольском детском приюте Ведомства учреждений императрицы Марии. – С. 10.

50. Десятилетие “школы домоводства” при Каменец-Подольском детском приюте Ведомства учреждений императрицы Марии. – С. 12.

51. Благотворительность в России. Попечительство Государыни Императрицы Марии Александровны // Трудовая помощь. – 1900. – № 6. – С. 93-94.

52. Обзор Подольской губернии за 1895 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], [1895]. – С. 135-136.

53. Обзор Подольской губернии за 1892 год (Приложение к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора). – Каменец-Подольск : Типография Губернского правления, 1893. – С. 132.

54. Обзор Подольской губернии за 1893 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], [1893]. – С. 124.

55. Обзор Подольской губернии за 1890 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], [1890]. – С. 100; Обзор Подольской губернии за 1895 год. – С. 136.

56. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. – [Б.м.] : [Б.н], [1903]. – С.134; Отчет Подольской губернии за 1905 год. – С. 119.

57. Отчет Подольской губернии за 1905 год. – С. 119.

58. Обзор Подольской губернии за 1903 год. – С. 134.

59. Двадцатый отчет состоящего под августейшим покровительством Ея Императорского Величества Императрицы Марии Федоровны Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1902 год. – С.-Пб., 1903. – С. 8.

Резюме

В статье проанализировано деятельность губернского попечительства детских приютов в Каменце-Подольском в конце XIX – начале XX вв. по созданию детского приюта, школы домоводства, училища для слепых и организации в них учебно-воспитательной работы и призрения детей.

Ключевые слова: Подольское губернское попечительство детских приютов, организация социальной опеки детей, дети-сироты, дети из бедных семей, детский приют, школа домоводства, училище для слепых, обучение, воспитание.

УДК 378(477.43).–057.87(1921–1929).

І.В.Рибак

Подільський селянин у повсякденному житті в доколгоспний період: хата, двір, село

В статті на основі низки джерел висвітлено повсякденне життя подільського селянства у 20-х роках XX століття, та вплив на нього житлово-побутових умов, соціальної сфери села.

Ключові слова: хата, двір, село, соціальна сфера культура побуту.

Проблема вивчення повсякденного життя є надто складною, а звідси малодослідженою. Її розкриття вимагає від дослідника чималих зусиль при обмеженій кількості джерел. Селянське повсякденне життя подільського селянина досить рідко попадало в поле зору владних структур, а звідси відомості про нього не знайшли повного висвітлення у офіційних тогочасних документах. Історики перевагу віддавали виробничій тематиці, а от побутові процеси знаходили лише фрагментарне ілюстративне висвітлення¹. Виходячи з цього у статті зроблено спробу комплексно розглянути житлово-побутові умови проживання, благоустрій селянського двору, вплив соціальної сфери села на повсякденне життя подільських селян.

На наш погляд, найбільше цінним та важливим джерелом про побутові умови мешканців подільських сіл є дані обстеження санітарно-житлового перепису, здійсненого у 1924 році під керівництвом відомого санітарного лікаря Олександра Марзеева. Ним було обстежено у 49 округах 214 сіл, 86158 селянських дворів, з них об'єктом спостереження та вивчення стало 10961 селянський двір у 28 селах Вінницького, Гайсинського, Могилівського, Тульчинського, Проскурівського і Кам'янецького округів Подільської губернії, в яких мешкало 47995 осіб².

Матеріали перепису дають досить таки узагальнені уявлення про житло подільського селянина у доколгоспний період.

Важливими є дані про час забудови селянських осель. В ході обстеження було з'ясовано, що 15,1% хат збудовано до 1880 року, 10,6% – у період з 1881–1890 рр., 19,2% – у 1891–1900 рр., 25% – у 1901–1910 рр., 20,6% – 1911–1920 рр. і 9,5% за період з 1921–1924 рр.³. Як бачимо, менше половини хат було споруджено у минулому столітті і трохи більше половини у XX столітті. В цілому, житловий фонд подільського села був застарілим. Будівництво хати вимагало значних трудових та матеріальних затрат і селянин зважувався на спорудження нової оселі за умови якщо